

УДК 763(477)"18"

Борис Бутник-Сіверський

**ЛІТОГРАФСЬКА СПРАВА НА УКРАЇНІ
В СЕРЕДИНІ МИНУЛОГО ВІКУ**

**(за неопублікованими документами Центрального Історичного архіву УРСР
та Всеросійської Академії Мистецтв. – К., 1945)**

Гравюра на меді та літографія зустрічаються на межі першої та другої чверті XIX віку як два супротивники, з яких перший вже засуджений поступом історії [має] відступити своє місце другому. Гравюра на цей час втрачає славу «високого» мистецтва разом з уходом з історичної сцени свого основного споживача – аристократії і перетворюється на звичайнісінький технічний засіб популяризації творів мистецтва серед нових шарів населення: так званого «третього сословія». Така доля цивільної за сюжетом гравюри на Заході.

На Україні, де гравюра на міді мала переважно релігійний зміст, вона на початку XIX віку ще швидше втрачає свого споживача, який все більше прагне до цивільних сюжетів в мистецтві.

Отже, умови складаються так, що та сама гравюра, яка на Заході вже губить свої позиції, знаходить собі ширший збут саме на Україні і головне серед середніх верств дворянства, серед купців та особливо серед нової інтелігенції, яка щойно починає формуватись.

Тільки цим і можна пояснити, що саме в 30–40-х рр. минулого віку, західно-європейська гравюра, яка добре була відома на Україні і в XVIII віці, але переважно для верхівки тодішнього суспільства, і заповняла в своїх найкращих зразках палаци магнатів, тепер, в 30–40-х рр. стала на Україні предметом торгу в самих широких розмірах.

Оскільки велике число гравюр проходило в цей час через кордон свідчить бодай той факт, що, за пропозицією Волинського губернатора, Петербурзький комітет чужоземної цензури 21 листопада 1828 р. одмовився од переглядання «привозимых из-за границы в Россию узоров, рисунков, картин, планов, ландкарт и нот без слов или с означением на сих предметах только мест и лиц, где и у кого оные напечатаны или с подписью только изображения» і переклав ці обов'язки або на місцевих так званих «отдельных» цензорів, а де таких не було, то на цивільних губернаторів, обласних правителів та градоначальників¹.

Отже, не дивно, що саме з цього часу в переписці Київського центрального комітету ми зустрічаємо все більше та більше справ про дозвіл на ввоз з-за кордону численних пакунків та ящиків з «купферштихами», які поступають на Україну через таможні Волині та Поділля, головне через Радзівилівську таможню.

Серед документів цього типу ми зустрічаємо свідчення про те, що вже в 20–30 рр. на Україні з'являється ціла низка оптовиків, які ведуть торг чужоземними «купферштихами». Так, наприклад, 1830 р. на січневий контрактний ярмарок прибувають до Києва харківський 2-ої гільдії купець титулярний радник Вітковський з віденськими та петербурзькими гравюрами, житомирський 3-ої гільдії купець Якуб Шафрангель та гравер і друкар Волинського Кременецького ліцею Теофіль Глозезбарк з варшавськими і петербурзькими гравюрами. З ними ж приїздять на ярмарок купці оптовики Клікберг, Діомо, Лех та інші і привозять з собою гравюри, книги, взірці для вишивання, олійні картини та інший мистецький крам².

Але поширення чужоземної гравюри на Україні триває недовго. Там на Заході остаточно перемагає літографія. Вона не тільки одкриває перед мистецтвом нові мож-

¹ Державний центральний історичний архів УРСР /ДЦІА/. Фонд: Канцелярія Київсько-го, Подільського і Волинського генерал-губернатора (Далі: Канц. Київ. Под. і Вол. ген.-губ. ср. 442. – О. С.). – Поліційна частина. 1828 р., справа 442, арк. 1 [примітка Б. Бутника-Сіверського].

² Там само. Арк. 4, 5 і 8 [примітка Б. Бутника-Сіверського].

ливості, вона з технічних умов стає значно дешевшою за гравюру і саме через це просякає ще глибше в середні верстви населення, ставши справді самою масовою і самою демократичною формою тогочасного образотворчого мистецтва.

Разом з цим чужоземна літографія починає витискати гравюру і на українському ринку.

Рівнобіжно з цим виявляється ще й другий процес. Коли в першій чверті XIX віку чужоземні гравюри потрапляли на Україну головним чином серед річей, які привозили з собою українські поміщики, повертаючись з закордонної мандрівки додому, а в другій чверті кількість гравюр, привезених поміщиками лише на небагато переважає кількість гравюр одержаних з-за кордону купцями, то в середині того віку, коли гравюра відступає перед літографією, розповсюдження останньої припадає вже переважно на долю купців. Про це достатньо свідчать «Ведомости поступивших картин и эстампов в Киевский Центральный Комитет из таможен»³.

Але швидко з чужоземною літографією на Україні трапляється щось на перший погляд незрозуміле. Вона швидко втрачає свою привабливість для масового споживача. Пояснення цьому ми знаходимо тільки в одному. Сюжети західних літографій і особливо сюжети побутового жанру були менш зрозумілі, емоційно сприйнятливі для місцевого їх споживача, мало обізнаного з життя чужоземців, а ніж були знайомі сюжети старих гравюр для української аристократичної верхівки, яка іноді знала французьку мову ліпше своєї.

Це не могло не відбитися і на розповсюдженні чужоземних літографій. Створилися такі умови, коли західним літографам довелося пристосуватися до смаків чи до попиту українських споживачів літографії. Отже, не випадково серед розповсюджуваних літографій все більше місце починають забирати краєвидові сюжети і кольорові чи фарбовані взірці для вишивання нитками та бісером. Одночасно з цим ми бачимо спробу західних літографів просунути на Україну літографії релігійного змісту. Сюди потрапляють, навіть, літографовані ікони з виображенням православних святих. Таку партію ікон привозять з собою 1855 р. до Кам'янця-Подільського австрійські підданці з Преабурга Іоан Берн, Іван Смольний, Георгій Єльчик та Павло Глинка, але генерал-губернатор забороняє їм продаж цих ікон⁴. Разом з цивільною владою на завоз літографій релігійного змісту накладає свою руку і духовна цензура, яка діє при Київській духовній академії. Утворюється такий бар'єр, крізь який тяжко що-небудь просунути з картин релігійного жанру.

Чужоземним літографам доводиться все більше рахуватися з українським ринком. Одною з форм такого пристосування є те, що чужоземні фірми починають виконувати в своїх літографіях наші замовлення. Так, напр., ми знаходимо відомості, що 6 квітня 1859 року київський книгопродавець Шедель одержав через Радзивілівську таможню від віденського літографа Йосипа Реглера 9500 примірників літографованих краєвидів Києва⁵.

Але це вже був той час, коли на Україні літографське мистецтво та виробництво набуло власної сили і почало обслуговувати свого споживача так як цього вимагав останній.

Процес творення і становлення літографського мистецтва на Україні мав свої особливості та свої шляхи, які заслуговують бути тут висвітленими бодай у тій мірі, як це нині дає змогу розшуканий в наших архівах документальний матеріал.

³ Див. численні записи в описах по фонду Київського Центрального Комітету [примітка Б. Бутника-Сіверського].

⁴ ДЦІА. Фонд: Канц. Київ. Под. і Вол. ген.-губ. – Таємна частина. Політичні справи. 1855 р., спр. 433, арк. 112 [примітка Б. Бутника-Сіверського].

⁵ ДЦІА. Фонд: Київський Цензурний Комітет. 1859 р., спр. 83, арк. 1 [примітка Б. Бутника-Сіверського].

Матеріал цей не завжди однакової повноти, а подекуди й уривковий. Архівні фонди київської та інших губерніяльних друкарень та літографії так само як і літографії Київського університету, що почали діяти з 30-х років, поки що не розшукані, а частково й загинули, а деякі, як от архів Лаврської друкарні, нині ще неприступний для обробки після німецької окупації, тому нам доведеться реконструювати процес літографської справи на окремих прикладах і більше всього на прикладах діяльності окремих літографів.

Про стан художньої поліграфії на Україні в 30-х рр. достатньо яскраво свідчать такі факти.

Всі школи правобережної України входили тоді в систему Віленської учбової округи і підпорядковувалися методично Віленському університету, який постачав школи не тільки підручниками, але й наочним приладдям: прописами, «ландкартами» та гравюрами для перемальовування. З метою забезпечення шкіл графічними матеріалами Рада Віленського університету доручає своєму вчителю гравірування Леману⁶ самому готувати ці матеріали і розсилати їх по школах. За цю роботу Леману призначається заробітна платня – 166 крб. сріблом на рік. Гроші Леман одержує не з університету, а безпосередньо від шкіл: від Волинського ліцею 100 крб., від Житомирської, Луцької та Клеванської повітової школи по 22 крб. на рік. Так справа триває з 1828 до 1832 року включно, але за 5 років Леман не зробив ні одного зразка і гроші за весь цей час було повернуто школам⁷.

А в той же самий час у місті Острозі на Волині живе колишній начальник літографії 2-ої армії і сам літограф Война, який, за свідченням волинського губернатора «рисует прекрасно и удачно снимает виды». Цей Война – художник і літограф не знаходить собі роботи за фахом і працює в Острозі як земський ісправник, аж доки 1839 року не переїздить на роботу до Тамбовської Палати Державного Майна⁸.

Такі явища знаходять своє пояснення не тільки в нерозвиненості поліграфічної бази. Тут чималу роль відіграє і той факт, що урядові особи, «сообразя... важность суждения об эстампах, рисунках и проч., которые вопреки правил нового устава о цензуре, могут содержать предосудительные изображения»⁹, намагалися чинити усякі перешкоди в утворенні нових літографій, особливо коли не було безсумнівної певності в політичній благонадійності літографа.

Поруч з цим ми бачимо, що літографська справа на першій порі має більш аматорський, не промисловий характер. Тому то в цей час ми більше бачимо автолітографії, а ніж ті літографії, де функції художника та літографа чітко розмежовано.

Першими літографами-аматорами були самі художники. Як колись всякий художник-рисувальник вважав свою роботу закінченою, коли переносив свого рисунка на металюву дошку, так і тепер оформлення своєї роботи у вигляді літографських аркушів ставало для художника звичаєм. Більше того, в звичай почало входити видання не окремих аркушів, а цілої їх серії, тематично об'єднаних в цілий альбом.

Альбоми такі виникали цілком випадково і серед їх авторів було чимало приїжджих художників, які захоплювалися красою нових місцевостей, їх архітектурних пам'яток або ж типажем населення.

⁶ Леман, Фрідріх (1787–1834) – рисувальник, гравер; приїхав з Дармштадта до Вільнюсу в 1819 року, з 1822 року керував кафедрою гравюри, після закриття Вільнюського університету (1832) переїхав у Кенігсберг [примітка О. Сторчай].

⁷ ДЦІА. Фонд: Харківська Учбова Округа. 1831 р., спр. 272, арк. 1 [примітка Б. Бутника-Сіверського].

⁸ ДЦІА. Фонд: Канц. Київ. Под. і Вол. ген.-губ. – Поліційна частина. 1837 р., спр. 398, арк. 82-83, 84 [примітка Б. Бутника-Сіверського].

⁹ ДЦІА. Фонд: Канц. Київ. Под. і Вол. ген.-губ. – Поліційна частина, 1828 р., спр. 442, арк. 1 [примітка Б. Бутника-Сіверського].

Як ставилася адміністрація до таких видань, може служити такий приклад. 10 січня 1844 р. інженер, який працював на будівництві моста через Дніпро, швейцарець Іван Петрович Борель ¹⁰ звернувся до київського генерал-губернатора з таким проханням: «Проживая в г. Киеве более четырех лет, я занимался постоянно срисовыванием различных видов сего города и ныне, желая передать оные на бумаге, посредством литографии на гренке, честь имею покорнейше просить... позволить мне устроить у себя литографический пресс для тиснения одних только видов Киева». Півроку чекав Борель дозволу, аж доки міністерство внутрішніх справ не дало цього дозволу, але з пропозицією генерал-губернатору «наблюдсти, чтобы испрашиваемый Борелом станок устроен был сообразно предполагаемой цели и не представлял бы возможности к печатанию чего либо другого, даже кратких объявлений, прописей и т. п.». Борель, обмежений нездійсненими вимогами, не скористався з дозволу і в тому ж місяці виїхав до Одеси ¹¹.

Таких перешкод зазнавав не один літограф-аматор. Щоб уникнути цих перешкод, літографи змушені були ставати на шлях проторений письменниками і поетами, вченими і художниками часів розвиненого феодалізму. Правда в цьому є певна модернізація. Вони (літографи) не присвячували своїх робіт володарям світу, але в той чи інший засіб шукали меценатської підтримки «владу маючих». В цій ролі виступали протягом кількох десятиліть або губернатори, а той й сам генерал-губернатор.

Так, напр., художник і архітектор Йосип Ляуферт (Лауфер. – О. С.) ¹², задумавши видати серію автолітографій краєвидів Києва (на 25 аркушів), мусив добитися спочатку прихильності багатьох осіб. Він виконує цілу низку акварельних краєвидів Києва для попечителя Київської учбової округи ¹³ та 15 зошитів таких же краєвидів для генерал-губернатора Бібікова ¹⁴. Це не проходить задарма, бо коли Ляуферт береться за здійснення свого задуму і віддруковує перші два аркуші київських краєвидів, генерал-губернатор, не чекаючи на закінчення всього видання, відсилає ці два аркуші на подарунок цареві ¹⁵. Але генерал-губернаторська увага не заважає тому щоби Ляуферт помер у недостатках, заборгувавши всім: від художника Михайла Сажина ¹⁶ до Шевця Септера і свого власного лакея.

¹⁰ Борель, Іван Петрович – літограф середини ХІХ ст., родом швейцарець, автор київських краєвидів. Працював у Києві, також в Одесі – 1844 р. Див.: *Турченко Ю.* Український естамп... С. 60, 270 [примітка О. Сторчай].

¹¹ ДЦІА. Фонд: Канц. Київ. Под. і Вол. ген.-губ. – Поліційна частина. 1844 р., спр. 1075, арк. 3, 6, 10, 16 [примітка Б. Бутника-Сіверського].

¹² Лауфер, Йосиф (1812–1846; Ляуфер) – архітектор за фахом і літограф; представник романтизму. Працював на території України в 30–40-і роки ХІХ ст. (у Києві в 1840-х рр., деякий час перебував у Житомирі). У 1846 р. Й. Лауфер видав альбом літографій «Види Києва» (зошит № 1), який складався з шести аркушів. Два з них – «Вид Інституту благородних дівичь у Києві» та «Вид Києво-Печерської лаври від надбрамної церкви» були виконані Й. Лауфером особисто. Інші літографії – «Вид Товкучого ринку на Подолі в Києві», «Вид Площі театру в Києві», «Вид Києва з боку Царського саду», «Вид Києва з лівого берега Дніпра» були виконані за рисунками М. Сажина, який перебував у той час у Києві. Див.: Крізь віки: Київ в образотворчому мистецтві 12–20 ст. – К. : Мистецтво, 1982; *Турченко Ю. Я.* Український естамп... С. 60, 62, 270, 292, 318; *Тимофієнко В. І.* Зодчі України кінця ХVІІІ – початку ХХ століть : Біографічний довідник. – К. : НДІТІАМ, 1999. – С. 218 [примітка О. Сторчай].

¹³ Київськ. Обл. істор. Архів. Фонд: Канц. Київ. Цивільн. Губернатора. – Загальнохронологічн. опис. 1844 р., спр. 20909, арк. 13 [примітка Б. Бутника-Сіверського].

¹⁴ Там само, арк. 29 [примітка Б. Бутника-Сіверського].

¹⁵ ДЦІА. Фонд: Канц. Київ. Под. і Вол. губ. – Таємна частина. Політичні справи. 1845 р., спр. 135, арк. 1 [примітка Б. Бутника-Сіверського].

¹⁶ Сажин, Михайло Макарович (?–1885) – російський маляр і графік. Навчався в Петербурзькій Академії Мистецтв (1834–1840), з 1855 її акад. У 1840-их рр. перебував в Україні, у Києві зустрівся й працював з Шевченком, з яким приятелював ще з академії. Виконав аквареллю і сепією низку краєвидів і архітектурних споруд Києва, які Лауфер використав в

Якщо ж той чи інший літограф-аматор хотів не тільки дістати дозвіл на літографування, але й поширити своє видання, шукання генерал-губернаторської підтримки було неминучим. Це навіть увійшло у традицію і зберіглося на довгі роки.

Так, напр., волинський губерніяльний інженер Поляковський¹⁷, задумавши видати альбом літографії «древних памятников русской народности и православия на Волыни», зробив понад 60 фотографій з цих пам'яток за допомогою техніків будівного відділу Волинського губерніяльного управління і за цими фотографіями віддрукував перші 9 аркушів. Справа ця була пов'язана з чималими на той час видатками. Треба було їх повернути та знайти кошти для закінчення всієї роботи. Ось чому, йдучи звичайним шляхом, 7 червня 1868 р. інженер Поляковський так писав до генерал-губернатора: «Представляя вашему высокопревосходительству экземпляр этого выпуска, беру на себя смелость утруждать вас моею почтительнейшею просьбою оказать Ваше милостивое содействие к распространению этого издания по губерниям Киевской и Подольской»¹⁸.

Генерал-губернатор, доставши такого подарунка, негайно звернувся до київського і подільського цивільних губернаторів з пропозицією поширити видання Поляковського серед дворянства цих двох губерній, давши саму найкращу оцінку виданню¹⁹.

Поруч з літографами-аматорами, які в більшості обмежували свою діяльність виданням одної-двох серій, а часто не закінчували через різні обставини і одного задуманого видання, вже з 40-х років минулого віку, окрім державних літографій, починають з'являтися літографії приватних власників.

Одним з таких перших київських літографів, який хотів організувати у Києві приватну літографію, був краківський уродженець Антон Антонович Деренговський²⁰. Свою діяльність у Києві він почав як літограф друкарні Київського Університету. Відбувши там термін роботи за контрактом, він 30 липня 1842 року вдався до губернатора Фундукля²¹ з клопотанням про дозвіл відкрити йому власну літографію. Це було йому дозволено у вересні того ж року. Але скористатися з дозволу йому не пощастило, бо десь на початку січня 1843 р. він помер²².

альбомі «Виды Киева» (1846). Найкращі твори: «Руїни Золотих Воріт у Києві», «Краєвид з Подолу», «Рибальські халупи на березі Дніпра», «Видубецький монастир», «Щекавиця – місце поховання кн. Олега», «Андріївський собор у Києві»; олійні картини «Внутр. вигляд київ. Софійського собору», «Біля переправи через Дніпро» (1846) та ін. Твори художника є в збірці Національного художнього музею України. Назви творів художника не узгоджені поміж науковців, тобто мається на увазі загальноприйняті назви, про що свідчать друквані та електронні джерела [примітка О. Сторчай].

¹⁷ Поляковський, Болеслав Фомич (1839–?) – архітектор. Вчився у Петербурзькому Будівельному училищі в 1852–1859 рр., був випущений по I розряду зі званням цивільного інженера. Направлений на службу і зайняв посаду помічника архітектора у Волинську губернську будівельну і шляхову комісію. Див.: *Тимофієнко В. І.* Зодчі України кінця XVIII – початку XX століть... – С. 310 [примітка О. Сторчай].

¹⁸ ДЦІА. Фонд: Канц. Київ. Под. і Вол. ген.-губ. – Поліційна частина. 1868 р., спр. 206, арк. 1 [примітка Б. Бутника-Сіверського].

¹⁹ Там само, арк. 2 [примітка Б. Бутника-Сіверського].

²⁰ Деренговський, Антоній (?–?) – літограф, каліграф першої половини XIX ст., з 1838 до 1842 р. був директором літографської майстерні при Університеті Св. Володимира, до цього працював в Умані. Див.: *Турченко Ю. Я.* Український естамп... – С. 58, 269, 318; *Тимошик М. С.* Історія видавничої справи... – С. 205 [примітка О. Сторчай].

²¹ Фундуклей, Іван Іванович (1804–1880) – адміністратор, громадський діяч, Київський цивільний губернатор, колекціонер. Передав свою археологічну колекцію до Музею старожитностей університету Св. Володимира; брав активну участь у видавництві матеріалів про Київ і Київщину, серед них «Обозрение Киева и Киевской губернии по отношению к древностям» (К., 1847), «Статистическое описание Киевской губернии» (3 тт., П. 1852), «Обозрение могил, валов и городищ Киевской губернии» (1848) та ін. [примітка О. Сторчай].

²² ДЦІА. Фонд: Канц. Київ. Под. і Вол. ген.-губ. – Поліційна частина. 1842 р., спр. 459, арк. 1, 3, 6 [примітка Б. Бутника-Сіверського].

Якщо Деренговський дістав так швидко дозвіл, то це лише тому, що його вже добре знала місцева адміністрація за кількарічну роботу по університету. Звичайно ж для цього треба було мати добру характеристику про політичну благонадійність. За типовий цьому зразок може слугувати характеристика, яку дав Кам'янець-Подільський губернатор місцевому купцеві 2-ої гільдії Ничипору Олексійовичу Калініну, коли цей останній вдався з проханням дозволити йому відкрити у Кам'янці друкарню, літографію та металографію. Характеристика ця була така: «Купец Калінін с давнего времени известен местному начальству как отличный и благонадежный гражданин. Он принадлежит к семейству русских купцов, члены коего, можно сказать, первые начали здесь развивать торговлю,... уже несколько трехлетьи занимает должности по выборам городских сословий; теперь состоит заседателем совестного суда; православного исповедания и не только не принадлежит ни к какой раскольничьей секте, но еще состоит церковным старостой при Каменецком кафедральном соборе...»²³.

На середину минулого віку кількість літографій була хоча й незначна, але на той час ці літографії, мабуть, задовольняли потреби внутрішнього вельми обмеженого ринку, тим паче, що в значній мірі потреба в літографованих виданнях задовольнялася ще й привозом з чужих країн. Отже, в деякій мірі могло виникати питання і про перевиробництво і про небажану для державних літографій конкуренцію з боку приватних підприємств. Ствердження цьому ми зустрічаємо в одному з тогочасних документів.

25 березня 1852 р. київський 3-ої гільдії купець Антон Іванович Гаммершмідт²⁴ звернувся з таким проханням до генерал-губернатора: «Два года тому назад основал я здесь в Киеве картинную и музыкальную торговлю; недостает для музыкальной работы Литографского учреждения, мешало мне до сих пор на свой счет композиции печатать и издавать; – между тем в продолжении сего времени отправлены немаловажные суммы в чужие края для выписки музыкальных надобностей, кои мне, если бы я равно прочим музыкальным издателям в Санкт-Петербурге, Москве, Риге, Варшаве, Вильне, Митаве и прочих местах, чрез свою литографию производить мог, то бы только четвертую часть от сей суммы стоило; также нуждаюсь по моей торговле ежегодно значительным количеством как нотной и школьной графованой бумаги и с другой стороны при продаже только маловажный прибыль получать могу, – также вознамериваюсь получить дозволение к изданию примечания достойные виды городов и стран Киевской губернии, к чему особенно Киев и окружность Днепра превосходные места способствуют и к которому предмету мне искусные живописцы свое содействие на то обещали»²⁵.

Не зважаючи на дуже серйозні аргументації та посилки Гаммершмідта і на корисність для держави мати свої літографії, а ніж купувати за кордоном, і на комерційний інтерес купця, київський губернатор, не зважаючи на сталу репутацію мецената всіляких культурницьких заходів, прийшов до такого висновку: «Так как в настоящее время существуют уже в Киеве три литографии, то я полагаю бы отказать Гаммершмидту в его ходатайстве»²⁶.

У вересні того ж року Гаммершмідт вдруге вдається з тим самим клопотанням, але вже безпосередньо до генерал-губернатора²⁷. Новий губернатор Кравцов, який заступив Фундуклея, на запитання генерал-губернатора у цій справі відповідав так,

²³ ДЦІА. Фонд: Канц. Київ. Под. і Вол. ген.-губ. – Поліційна частина. – 1850 р., спр. 537, арк. 1–2 і 5 [примітка Б. Бутника-Сіверського].

²⁴ Гаммершмідт, Антон Іванович (?–?) – літограф, підприємець другої половини XIX ст. Див.: Турченко Ю. Я. Український естамп... – С. 108, 318 [примітка О. Сторчай].

²⁵ ДЦІА. Фонд: Канц. Киев. Под. і Вол. ген.-губ. – Поліційна частина. 1852 р., спр. 339, арк. 3 [примітка Б. Бутника-Сіверського].

²⁶ ДЦІА. Фонд: Канц. Киев. Под. і Вол. ген.-губ. – Поліційна частина. 1852 р., спр. 339, арк. 2 [примітка Б. Бутника-Сіверського].

²⁷ Там само, арк. 5 [примітка Б. Бутника-Сіверського].

як могла відповісти людина, яка добре вже почувала ходу капіталістичного розвитку: «...Усматривая из переписки по Канцелярии моей, что мнение предместника моего в отказе Гаммершмидту открыть литографию в Киеве основывалось на том только, что здесь существует уже три литографии и, принимая с своей стороны во внимание, что промышленность разного рода развивается быстро и самая надобность в разнородных предметах роскоши усиливается в таком же размере, я не нахожу теперь видимых препятствий в дозволении Гаммершмидту открыть Литографию...»²⁸.

31 жовтня 1852 р. Гаммершмідту було дозволено відкрити власну літографію²⁹, але ще досить довгий час ця літографія, мабуть, не могла задовольнити усіх потреб власника, бо він, як ми знаємо, ще 1856 р. одержав через Броди 200 аркушів літографованих краєвидів Києво-Печерської Лаври, замовлених ним закордоном³⁰.

Найбільш типовим представником літографа-підприємця у Києві є австрійський підданиць, агент і комісіонер «литографического заведения» у Мюнхені Пілоті і Лене, Йосип Вальнер³¹. Як давно жив він у Києві – невідомо, але за час свого перебування тут він встиг не тільки заробити репутацію людини благонадійної та «хорошого образу мыслей», але й встиг одружитися на дочці київського купця Червяківського.

Як тільки Вальнер дізнався про смерть Деренговського, він зразу ж вдався до міністра внутрішніх справ, обминаючи генерал-губернатора, з проханням передати йому ті права на відкриття літографії, які було надано Деренговському, з тим, щоби згодом він мав право при тій же літографії поставити спеціального станка для друкування фарбами, себто утворити хромолітографію³².

Слідом за цим Вальнер подає аналогічну заяву і до Київського Губернського Правління, в якій він пише про бажання «учредить в г. Киеве на свой счет вольную литографию с каллиграфиею и Артистикую с красками, по примеру как заведены таковые в Франции и Германии» з підкресленням, що він «весьма удобно может заведение это в г. Киеве в скорости привести в самое превосходное положение...»³³. Його ж тесть, купець Червяківський, підтримуючи комерційну ініціативу зятя, поспішився дати в той же час «ручительную подписку, что какие бы то ни были издержки на открытие литографии и учреждения в последствии станка для печатания красками Вальнер исполнит в точности и остановки не будет...».

Саме цікаве те, що Вальнер, ще не діставши дозволу на відкриття літографії, зразу ж ставить вимогу, щоб у Києві, за виключенням Університетської літографії та його майбутньої, яку він збирається відкрити, використавши обладнання, яке залишило-

²⁸ Там само, арк. 6 [примітка Б. Бутника-Сіверського].

²⁹ Там само, арк. 8 [примітка Б. Бутника-Сіверського].

³⁰ ДЦІА. Фонд: Київськ. Цензурний Комітет. 1856 р., спр. 95, арк. 1 [примітка Б. Бутника-Сіверського].

³¹ Вальнер, Йосип (?–?) – київський комерсант австрійського походження середини 19 століття. Утримував у Києві друкарню, літографію та лісопильний завод. Магазин-друкарня Вальнера була розташована на розі вулиць Хрещатик та Інститутська. У літографічному закладі Й. Вальнера було видано альбоми естампів «Виды и монументальные памятники Киева и его окрестностей» 1846; «Обозрение могил, валов и городищ Киевской губернии с литографиями, исполненными карандашом с подкладным тоном» 1848; літографії до видань «Памятники, издаваемые временной комиссией для разбора древних актов» 1845; «Обозрение Киева в отношении к древностям, изданное Иваном Фундуклеем» 1874, працю С. Величка «Летопись событий в Юго-Западной России в 17 веке» (у 4х т.) та ін. Йосип Вальнер був першим учителем друкарської справи у відомого українського друкаря С. В. Кульженка. У 1873 році на базі літографії Й. Вальнера створюється типолітографічний заклад С. Кульженка. Див.: Турченко Ю. Я. Український естамп... С. 56, 60, 110, 269, 318 [примітка О. Сторчай].

³² ДЦІА: Фонд: Канц. Київ. Под. і Вол. ген.-губ. – Поліційна частина. 1843 р., спр. 182, арк. 1 [примітка Б. Бутника-Сіверського].

³³ Там само, арк. 4 [примітка Б. Бутника-Сіверського].

ся після Деренговського, одкривати не дозволялося³⁴. І Вальнер добивається свого. 18 лютого 1843 року його літографія починає працювати³⁵. З цього ж самого часу по всіх установах Києва, починаючи з Канцелярії генерал-губернатора, зразу ж міняються штампи на бланках. Легкий різноманітний шриффт штампів, оточений складним та вибагливим каліграфічним орнаментом заступають місце важких наборних бланків. А трохи згодом, коли Вальнер одкриває свою «артистику с красками» тіж самі штампи починають грати золотом та різними кольорами.

4 вересня 1845 р. Вальнер подає нове прохання про дозвіл відкрити йому при літографії і друкарню «по уваженію, что соединение этих двух заведений имело самые выгодные результаты для художества за границей, а особенно в Париже»³⁶. І з 1-го квітня 1846 р. починає функціонувати його друкарня. З цього часу Вальнер стає справжнім монополістом в поліграфічних справах у Києві, бо а ні університетська літографія, а ні літографія Губерніального Правління не могли з ним конкурувати.

Доказом успіху Вальнера може служити його лист від 12 липня 1845 р., адресований генерал-губернатору: «Во время высочайшего пребывания в сем году в г. Киеве е. и. в. Константина Николаевича я имел счастье два раза продать его высочеству некоторые искусственные произведения моего заведения, которые были милостиво приняты. – При этом случае его высочество соизволил одобрить мое намерение издать собрание в 24 листах достойнейших видов и памятников Киева, литографированных и тисненных на массе, с кратким историческим описанием, с тем, чтобы на издание это, которое будет выходить частями, составить пренумерацию. Я подвергал также к стопам его высочества всеподанейшую просьбу о дозволеніи мне посвятить означенное дело его высочеству. – Великий князь, который дал обещание быть первым пренумератором, изъявил согласие на мою просьбу, с тем, чтобы я с таковою отнесся к Вашему превосходительству для представления по порядку, так как разрешение оной будет зависеть от повеления его императорского величества...».

Отже, Вальнер змушений був просити генерал-губернатора звернутися у цій справі «куда следует», поінформувавши одночасно про те, що перший зошит на чотири аркуші в багатій обгортці буде вже готовий на середину 1845 р.³⁷

Як поставився до цього генерал-губернатор зі справи не видно. Але з певністю можна казати, що чим далі, тим не залежніше став почувати себе Вальнер, ігноруючи, навіть, певні вимоги цензури. Так, напр. 1848 року, продовжуючи роботу по виданню задуманого ще три роки тому альбома «достойнейших видов и памятников Киева», відлітографував рисунки з мозаїк Софійського собору, а саме «нерушиму стіну», «тайну вечерю» та образи святих Вселенської церкви, не поспитавшись на це дозволу в Духовній цензурі, в наслідок чого київський митрополит Філарет наклав на ці літографії заборону, а генерал – губернатор підтвердив цю заборону аж до з'ясування справи³⁸.

Пізніше ми знаходимо відомості про те, що Вальнеру було дозволено одлітографувати краєвид Смілянського костюлу. Це було в жовтні 1856 року³⁹.

Є всі підстави твердити, що поліграфічні підприємства давали Вальнеру великі прибутки, бо вже 28 грудня 1855 р. він подає прохання до генерал-губернатора про дозвіл йому прийняти собі компаньйона. Це прохання він мотивує тим, що він ор-

³⁴ Там само, арк. 10 [примітка Б. Бутника-Сіверського].

³⁵ Там само, арк. 21 [примітка Б. Бутника-Сіверського].

³⁶ Там само, арк. 23 [примітка Б. Бутника-Сіверського].

³⁷ ДЦІА. Фонд: Канц. Київ. Под. і Вол. ген.-губ. – Таємна частина. 2 стіл. 1845 р., спр. 177, арк. 1 [примітка Б. Бутника-Сіверського].

³⁸ ДЦІА. Фонд: Канц. Київ. Под. і Вол. ген.-губ. – Таємна частина. 2 стіл. 1848 р., спр. 153, арк. 1, 2 [примітка Б. Бутника-Сіверського].

³⁹ ДЦІА. Фонд: Київ. Ценз. Комітет. 1856 р., спр. 113, арк. 3 [примітка Б. Бутника-Сіверського].

ганізував дві компанії для збудування та експлуатації парового млина та парового тартака⁴⁰. Тартак Вальнера, між іншим, стояв на Трухановому острові⁴¹.

Взявши собі компаньйона, Вальнер швидко зовсім одмовляється від поліграфічних справ, запродавши своє «літо-типографское и конгревское заведение» братам І. та А. Давиденкам. На початку 60-х рр. один з Давиденків відходить від безпосередньої участі в справі, і «заведение» переходить в орендне утримання другого Давиденка разом з співорендатором С. Кульженком⁴². А 1867 р. Кульженко вже називає себе «содержателем типографии»⁴³.

Так було закладено початок існуванню нової фото-хромо-літо-друкарні С. В. Кульженко, яка, наслідуювши кращі мистецько-технічні традиції літографії Вальнера, перетворилася не тільки на краще поліграфічне підприємство кінця ХІХ та початку ХХ віку, але й на головну базу мистецьких видань дожовтневої України.

Поруч з тим, як промислова літографія набуває всіх прав громадянства серед інших галузей поліграфії, літографія аматорська після 50-х рр. неначебто іде нанівець, бо жоден з аматорів не може вже конкурувати в цей час з організованим підприємством, а особисті мистецькі потреби він може, в разі потреби, цілком вільно задовольняти, видаючи свої малюнки у тих же літографів-підприємців. Але це здається так тільки на перший погляд.

Вже 1844 р. Т. Г. Шевченко береться до видання «Живописної України». Програма, яку він накреслює для цього видання, та й та підтримка, яку він зустрічає своєму виданню в колах української прогресивної інтелігенції, достатньо свідчить, що тут мова виходить далеко за межі приватного інтересу художника і набуває суто політичного характеру. Тим то й можна пояснити той факт, що в справі розповсюдження «Живописної України» на допомогу приходять не адміністрація, а ближчі до самого Т. Г. Шевченка люди.

Добре знаючи виховавчу силу мистецтва і не менш того розуміючи якої сили популяризація мистецтва може набрати літографія, Т. Г. Шевченко, вдаючися 27 листопада 1846 р. до попечителя Київської учбової округи з проханням про призначення його на посаду вчителя малювання до Київського університету, не забуває і про літографію. В проханні він пише: «криме преподавания живописи обязываюсь исполнить безвозмездно все поручения начальства по части литографирования в состоящем при Университете литографическом заведении»⁴⁴.

⁴⁰ ДЦІА. Фонд: Канц. Київ. Под. і Вол. ген-губ. – Поліційна частина. 1855 р., спр. 1353, арк. 1 [примітка Б. Бутника-Сіверського].

⁴¹ ДЦІА. Фонд: Канц. Київ. Под. і Вол. ген-губ. – Поліційна частина. 1858 р., спр. 352, арк. 1 [примітка Б. Бутника-Сіверського].

⁴² Кульженко, Стефан Васильович (1836/1837–1906) – український друкар, книговидавець, меценат, один із найуспішніших підприємців свого часу. Вчився і працював у літографських майстернях Й. Вальнера, Гаммершміда, відомого історика О. Сементовського, І. Давиденка. Справжніми шедеврами стали такі видання С. Кульженка, як книжки М. Захарченка «Київ тепер и прежде» (1888), І. Александровського «Собор св. Владимира в Киеве» (42 великі фототипії, 105 фотоцинкографій у тексті) у вигляді давньоруського рукопису (1898). У розкішно виданій 1902 р. «Истории искусств» С. Байє в тексті було вміщено 350 ілюстрацій і 30 фототипічних таблиць. У 1898–1899 роках Кульженко співпрацює з Київським товариством письменності; він друкує науково-популярну літературу, твори Т. Шевченка, М. Конопницької, К. Станюка та багато ін. Відкрив у Києві художньо-ремісничу навчальну майстерню друкарської справи (нині Київське вище професійне поліграфічне училище [примітка О. Сторчай]).

⁴³ ДЦІА. Фонд: Канц. Київ. Под. і Вол. ген-губ. – Поліційна частина. 1858 р., спр. 352, арк. 1 [примітка Б. Бутника-Сіверського].

⁴⁴ Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів. Том. ІІІ. Листування. К. ВУАН – ДВУ, 1929 р., ст. 25 [примітка Б. Бутника-Сіверського].

Цілком певно, що Т. Г. Шевченко був би не брав на себе клопоту з літографією, коли б справа полягала тільки в технічній роботі, та коли б він не був певен, що через Університетську літографію він зможе продовжити те, що було розпочато ним у формі «Живописної України». Несподіваний арешт не дав Шевченкові змоги скористатися з цього. Але його роботу продовжив худ. Л. М. Жемчужников ⁴⁵, зберігши для свого видання ту ж саму Шевченкову назву.

В цей же самий час літографія вперше виступає на Україні не тільки як форма аматорської діяльності, не тільки як нова галузь промисловості, або як новий засіб мистецької пропаганди, але і як об'єкт вивчення та предмет мистецької навчальної дисципліни.

В квітні 1850 р. в Києві почала функціонувати художня школа, організована художником Наполеоном Буяльським ⁴⁶, де, поруч з дворянськими дітьми, навчалися і діти з «податних сословій». З таких дітей Буяльський не брав жодної платні. Разом з тим ніс усі видатки по утриманню школи. Неспроможність за таких умов брати на себе ще й утримання найбільш талановитих учнів змушує Буяльського звернутися з проханням одночасно і до Академії художеств і до генерал-губернатора про дозвіл йому утворити при школі «заведение для литографирования по меди и дереву для печатания рисунков» ⁴⁷. Подаючи таку заяву, Буяльський ставив перед собою дві мети: навчити своїх учнів літографуванню і гравюрованню та з продажу літографованих малюнків добувати кошти для утримання своїх незаможних учнів.

Академія Художеств зразу ж позитивно відгукнулася на ініціативу Буяльського і видала йому свідоцтво, що з її боку «не имеется препятствий к учреждению в Киеве при его художественной живописной школе заведения для литографии и гравирования на меди и дереве для печатания рисунков и что Академия учреждение это находит полезным» ⁴⁸.

Що ж до генерал-губернатора Васильчикова, то цей знайшов зручнішим запитати з цього приводу думку цивільного губернатора Фундуклея. А Фундуклей, повідомивши, що з його боку теж немає жодних заперечень проти дозволу, разом з тим переслав генерал-губернатору копії трьох договорів, складених з батьками його незаможних учнів, без всяких до цих договорів коментарів ⁴⁹.

Для обмеженого Васильчикова цього було досить, щоб розпочати безконечну канцелярську переписку і довідуватися, в якому стані перебуває школа Буяльського, хто його учні, скільки їх, якого вони віку, з якою метою організував Буяльський цю школу, які знання може він подати своїм учням і, саме головне, чи не можна в текстах договорів Буяльського з батьками учнів бачити якихось там прихованих зловживань ⁵⁰.

Після того як генерал-губернатор одержав вичерпуючі відповіді на всі свої запитання, він прийшов до цілком несподіваного висновку: «...как означенная школа не получила еще надлежащего развития» – це було в липні 1851 р., себто через рік після відкриття її, – «учеников в ней очень мало, то я не вижу особенной надобности в открытии ныне гравировального заведения при той школе, тем более, что и существо-

⁴⁵ Жемчужников, Лев Михайлович (1828–1912) – російський і український живописець і графік [примітка О. Сторчай].

⁴⁶ Буяльський, Хома Станіслав (Наполеон Миколайович; ?–?) – український живописець, викладач. 1850 року відкрив у Києві «Публічну методичну школу живопису» [примітка О. Сторчай].

⁴⁷ ДЦІА. Фонд: Канц. Київ. Под. і Вол. ген.-губ. – Поліційна частина. 1850 р., спр. 73, арк. 9 [примітка Б. Бутника-Сіверського].

⁴⁸ Центр. Держ. Історичн. Архів у Ленінграді (ЦДІАЛ). Фонд: Акад. Художеств. Опис 2. 1850 р., спр. 129, арк. 3 [примітка Б. Бутника-Сіверського].

⁴⁹ ДЦІА. Фонд: Канц. Київ. Под. і Вол. ген.-губ. – Поліційна частина. 1850 р., спр. 73, арк. 11 [примітка Б. Бутника-Сіверського].

⁵⁰ Там само, арк. 12 [примітка Б. Бутника-Сіверського].

вание некоторых условий, заключенных г. Буяльским с родственниками его учеников не может быть допущено»⁵¹.

Користуючись з нагоди, Буяльський 9 грудня 1851 р. вдруге звертається по допомогу до Академії Художеств. У річному своєму звіті він пише, що йому й досі не дозволили відкрити літографію, без якої школа не тільки не може рости, але навіть не може існувати⁵².

Це змушує віце-президента Академії художеств гр. Ф. Толстого⁵³ звернутися окремим листом до ген. губернатора Бібікова, який на той час вже заступив кн. Васильчикова з підтвердженням свого попереднього клопотання⁵⁴. Але Бібіков, наводячи всі міркування свого попередника, додає до них ще й нові, а саме ті, що для відкриття «такого заведення, как литографическое и гравировальное, необходим известный капитал, которым располагает ли Г. Буяльский из отношения Вашего с(иятельства) не видно. Во всяком случае разрешение на открытие показанного заведения зависит от Министра Внутренних Дел»⁵⁵. Спроба Бібікова перекласти справу на відповідальність міністра внутрішніх справ призводить до того, що гр. Ф. Толстой адресується безпосередньо до міністра. В наслідок довгочасного листування між Академією Художеств, міністром внутрішніх справ та міністром народної освіти, цей останній 20 червня 1852 р. повідомив київського генерал-губернатора про те, що «по принятому порядку, при дозволении учреждения типографий, литографий и т. п. не собирается сведений о средствах учредителей к содержанию таковых заведений, а требуется удостоверение местного начальства о их благонадежности и неимению препятствий к сему учреждению в полицейском отношении, и что условия заключенные Буяльским с родственниками учеников его по школе едва ли могут служить препятствием к разрешению ему открыть предполагаемое им заведение»⁵⁶.

Бюрократичне зволікання переходить у нову стадію. Генерал-губернатор починає збирати відомості про політичну благонадійність Буяльського, який в цей час подає вже третє прохання. Знову справа переходить до губернатора Фундукля. Цей останній, нарешті, свідчить, що «Буяльский человек благонадежный и во все время жительства его в Киеве ничего за ним предосудительного замечено». Але не зважаючи на це він пропонує дозволити Буяльському тільки «открытие заведения для печатания рисунков, гравированных на меди и дереве; что же касается открытия литографии, то я, находя, что в Киеве и без того достаточно подобных заведений, предложил Г. Буяльскому принять в свое заведывание Литографию, учрежденную при губернской типографии и в оной литографировать свои труды»⁵⁷.

Генерал-губернатор, з якимсь незрозумілим задоволенням чіпляється за цей новий варіант і приходиться до висновку, що коли Буяльський керуватиме літографією Губерніального Правління, «то ходатайство его о дозволении ему открыть особое заведение для гравирования и печатания в оном рисунков воспитанников учрежденной им живописной школы, не будет требовать никакого особого распоряжения»⁵⁸. Але через півтора місяці губернатор одмовляється од попереднього наміру і вся справа знову переходить до міністра внутрішніх справ. І тільки 20 червня 1853 р. Буяльський дістає повідомлення про задоволення його прохання⁵⁹, себто через два з половиною роки від того, як він подав своє перше прохання.

⁵¹ Там само, арк. 16 [примітка Б. Бутника-Сіверського].

⁵² ДЦІАЛ. Фонд: Ак. Худ. 1852 р., спр. 6, арк. 1 [примітка Б. Бутника-Сіверського].

⁵³ Толстой, Федір Петрович (1783–1873) – російський живописець, рисувальник, медальєр і скульптор [примітка О. Сторчай].

⁵⁴ ДЦІАЛ. Фонд: Ак. Худ. 1852 р., спр. 6, арк. 7 [примітка Б. Бутника-Сіверського].

⁵⁵ ДЦІА. Фонд: Канц. Київ. Под. і Вол. ген.-губ. – Поліційна частина. 1850 р., спр. 73, арк. 19–20 [примітка Б. Бутника-Сіверського].

⁵⁶ Там само, арк. 23 [примітка Б. Бутника-Сіверського].

⁵⁷ Там само, арк. 41 [примітка Б. Бутника-Сіверського].

⁵⁸ Там само, арк. 42 [примітка Б. Бутника-Сіверського].

⁵⁹ Там само, арк. 45, 46 [примітка Б. Бутника-Сіверського].

Але і на цей раз Буяльський дочекався не того, про що він просив: йому було дозволено не відкрити при школі літографію, а поставити тільки одного літографського станка, «почему эта часть не получила у нас по настоящее время достаточного развития», – так мусив констатувати Буяльський у своєму звіті перед Академією Художеств за 1856 рік⁶⁰.

За таких тяжких умов ввійшов у стіни мистецької школи на Україні перший літографський станок.

Але як би небагато й не було зроблено в літографській справі на Україні в цей час, ми все ж можемо й зараз констатувати, що 40–50 роки XIX віку були саме тими роками, коли літографія на Україні не тільки почала існувати, але й з перших же кроків свого існування набула всіх тих форм її використання, які їй властиві.

20.XI.45 р. Київ

60 ЦДІАЛ. Фонд: Ак. Худож. 1857 р., спр. 19, арк. 1 [примітка Б. Бутника-Сіверського].